

Evokritištvo: biologija, kultura in literatura

Igor Žunkovič

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo
Aškerčeva ulica 2, 1000 Ljubljana
igor.zunkovic@ff.uni-lj.si

Članek obravnava ustreznost teze enega vodilnih predstavnikov evolucijskega pristopa k literaturi Briana Boyda, da evokritištvo pomeni prelom s Teorijo. Osrednji del razprave je posvečen analizi evokritišta in kritični obravnavi evokritiške metode literarne interpretacije. Ugotavljamo, da evokritišta ne moremo docela razumeti kot prelom z metodološkim pluralizmom, ampak kot enega njegovih sestavnih delov, čeprav njegov univerzalizem načeloma nasprotuje koncu velikih zgodb.

Ključne besede: literarna teorija / literatura in evolucija / literarni darvinizem / teorija evolucije / evokritištvo / literarna interpretacija / metodološki pluralizem / Boyd, Brian

Evokritištvo¹ je izraz, ki po Brianu Boydu združuje pristope k literaturi, katerih izhodišče je evolucijska teorija. Ti pristopi, ki so lahko zelo različni in med seboj celo neskladni, so običajno poimenovani tudi literarni darvinizem. Smisel literarnega darvinizma, kakor ga eksplicira njegov začetnik Joseph Carroll, je uveljavljanje principov razvoja živih bitij, ki jih razkriva teorija evolucije, na področje raziskovanja literature.

Carroll, Boyd, Jonathan Gottschall in drugi vodilni predstavniki literarnega darvinizma kot vir potrebe po evolucijskem raziskovanju literature prepoznajo kontekstualno odvisnost pojma literatura od vsakokratnih okoliščin, v katerih literaturo proučujemo. Zagovorniki kognitivnih pristopov² k literaturi se zavzemajo za spraševanje po tem, kako človeški um

¹ Evokritištvo (evocriticism) je izraz, sestavljen iz besed evolucija ali evolucijsko in kritištvo. Ker besedo (literary) criticism običajno (ne pa zmeraj, recimo znana knjiga Northropa Frya je v slovenščini naslovljena *Anatomija kritištna*) slovenimo s pojmom (literarna) teorija, je treba poudariti, da slovenska izpeljanka »evokritištvo« ni povezana niti z literarno kritiko niti filozofskim kritištvom (recimo Immanuela Kanta), temveč pomeni evolucijsko literarno teorijo.

² Navedeni način utemeljevanja specifičnosti kognitivne poetike ter njenega razlikovanja od prevladujoče filozofije jezika dvajsetega stoletja (temelječe na Saussurovi teoriji znaka) uporablja večina kognitivistov od Reuvena Tsura, Marka Turnerja do Petra Stockwella, četudi se specifična področja zanimanja in konkretne hipoteze med avtorji močno razlikujejo.

ali celo človeški možgani omogočajo produkcijo in recepcijo literature. Medtem ko kognitivisti iščejo univerzalne lastnosti človeškega mišljenja, ki po eni strani omogočajo literaturo, po drugi strani pa se skoznje tudi kažejo, literarni darvinisti storijo še korak dlje in menijo, da je mogoče literaturo pojasniti s pomočjo univerzalnih principov evolucije, ki omogočajo nastanek človeškega mišljenja, jezika, družbenosti in kulture nasploh – torej, kako je literatura produkt evolucije?

Seveda se tudi darvinistični pristopi k literaturi med seboj močno razlikujejo: nekateri raziskovalci kot temeljno evolucijsko funkcijo literature razumejo socialno kohezivnost (Ellen Dissanayake), drugi kot vir kognitivnega reda (Joseph Carroll), kot vir informacij (Michelle Scalise Sugiyama), ali pa literaturo razumejo kot posledico seksualnega izbora (Geoffrey Miller). Zadnji celovit predlog razumevanja literature v okviru teorije evolucije je razvil Brian Boyd v knjigi s pomenljivim naslovom *O izvoru zgodbe*, kjer sintetizira vse poprejšnje evolucijske pristope, jih kritično pretrese ter nekatere, recimo tezo o povezavi med seksualnim izborom in literaturo, tudi zavrne.

A Boydov namen je tudi bolj določen: izhaja iz kritike, ki jo je literarni vedi namenil Louis Menand na kongresu MLA leta 2004, da se literarna veda danes več »ne reproducira, temveč prej klonira« in da bi literarno-vedni oddelki »potrebovali nekaj mlajših ljudi, ki menijo, da se starejši o vsem motijo« (Boyd 310). Boyd ugotavlja, da Menand navkljub ustrezne- mu vpogledu v probleme sodobne literarne vede vztraja pri »pomenu ti- stega, čemur pravi 'razlika', ki se je je literarna veda naučila od 'največje generacije', Barthesa, Jacquesa Derridaja in Michela Foucaulta: da ni uni- verzalnih resnic in univerzalne človeške narave, temveč le lokalne kultur- ne in zgodovinske razlike« (311). Boydov namen ni le pokazati, da so te trditve napačne, temveč izgraditi na evolucijski teoriji zasnovano literarno teorijo, ki bi nadomestila starejše poglede na jezik, kulturo in literaturo, zato se tudi ne opredeljuje več kot literarni darvinist, temveč za svoj lasten projekt iznajde novo ime, to je evokritičstvo ali evolucijska literarna teorija.

Ta naj bi po Boydovem mnenju pomenila prelom v tradiciji evropske- ga mišljenja literature – prelom, ki globoko zareže v razumevanje jezika, literature in kulture in hkrati izhaja iz nečesa predpojmovnega in predje- zikovnega.³

Namen pričujoče razprave je premisliti, ali je evolucijsko-kritičski pri- stop, kot ga razvija Boyd,⁴ pri svojem podjetju uspešen in ali dejansko

³ V smislu Heglove dialektike iz *Fenomenologije duha*, kjer je resnico ali tudi smisel nekega načina mišljenja mogoče potrditi le s stališča drugačnega načina mišljenja

⁴ Boyd ni prvi literarni teoretik, ki je poskusil literaturo obravnavati z evolucijskega vidika in z vidika teorije evolucije, je pa svoj pristop najizraziteje vzpostavil kot novo pa-

pomeni tovrsten prelom, ali pa je tudi evokritičstvo⁵ mogoče razumeti kot eno izmed sodobnih literarnoteoretskih smeri in kot sestavni del t. i. metodološkega pluralizma. Če bi obveljalo prvo, potem bi to moralo imeti močan vpliv tudi na literarno vedo v klasičnem smislu, če pa velja drugo, je ta zveza prej prepuščena »uspešnosti« evokritičstva pri zastavljanju relevantnih vprašanj in tekmovanju z drugimi smermi znotraj literarne teorije, ki raziskujejo enake literarne probleme in pojave.

Evolucijska in literarna teorija

Literarna teorija naj bi literarnim teoretikom ponudila pojmovni instrumentarij, ki jim omogoča znanstveno analizo literarnih besedil in tudi samo opredelitev literature kot specifične človeške dejavnosti; »je sklenjena vrsta znanstvenih spoznanj o besedni umetnosti in ugotavlja njene zakonitosti, upošteva dejstva, pridobljena z opazovanjem in sklepanjem« (Ocvirk 10). Literarna teorija se prvenstveno osredotoča na literaturo, in sicer literaturo v ožjem smislu oz. beletrijo. To velja tudi za tiste teoretske smeri, ki jih Boyd posplošeno imenuje s skupnim izrazom Teorija, recimo Foucaultovo filozofijo zgodovine, Derridajevo dekonstrukcijo ali Barthesovo filozofijo jezika.⁶

Po drugi strani je izraz teorija, ki sestavlja drugo polovico pojma »evolucijska teorija«, lahko zavajajoč. Razumemo ga namreč lahko tudi tako, da je evolucija del pojmovnega instrumentarija teorije evolucije, kar bi pomenilo, da je dejanskost evolucije odvisna od veljavnosti teorije o njej. Vendar evolucijski biologi samo evolucijo dojemajo kot dejstvo, medtem ko je raziskovanje načinov njenega dogajanja (teorija) predmet njihove znanstvene diskusije.⁷ Tudi če se neka teorija evolucije izkaže kot napačna

radigmo literarnoteoretskega raziskovanja, ki ga je v knjigi *O izvoru zgodbe* tudi najboljše (tudi skozi interpretacijo literarnih besedil) razvil.

⁵ Boyd je prvi, ki evolucijski pristop k literaturi eksplicitno razlikuje od kognitivističnega, s katerim je sicer tematsko močno povezan.

⁶ Opozoriti velja, da obstaja pomembna razlika med t. i. Teorijo, pisano z veliko začetnico, in tradicionalno literarno teorijo. Iz Boydovega razpravljanja ni povsem jasno, katerega od literarnoteoretskih poimenovanj ima v mislih, sklepamo pa lahko, da Teorijo, saj omenja prav temeljne predstavnike misli, ki jih sicer povezujemo z izrazom Teorija. O razliki med Teorijo in tradicionalno literarno teorijo glej Virk 87–107. Kratko, a domiselno razpravo o Teoriji, ki jo s svojo kritiko očitno naslavlja Boyd, je napisal Jonathan Culler (Culler 2008).

⁷ Evolucijski biolog, ki se je s spoznavnim statusom teorije evolucije in evolucijo največ ukvarjal, je Richard Dawkins. Dawkins v zapisu z naslovom *Is it a Theory? Is it a Law? No, it's a fact* med drugim predlaga, da bi bilo mogoče teorijo evolucije imenovati tudi »zakon evolucije«, temelj njegovega razmišljanja pa je dojemanje evolucije kot nečesa, kar v naravi

(kar Darwinova teorija evolucije strogo gledano tudi je, saj njen avtor ni poznal delovanja genetike, zaradi česar so jo morali kasneje dopolniti oz. popraviti), s tem sama evolucija še ni problematizirana. Tako kot moramo razlikovati med literarno teorijo in literaturo, je torej potrebno tudi razlikovanje med evolucijo in evolucijsko teorijo. To razlikovanje pa bistveno vpliva na naše pojmovanje razmerja med literaturo in evolucijo.

Če pomislimo na morebiten obstoj odnosa med literaturo in evolucijo, najprej pomislimo na to, kako bi lahko evolucijska pravila, ki jih je razvil oče teorije evolucije Charles Darwin in ki so jih nadgradili njegovi nasledniki, aplicirali na nastanek in razvoj literature in tudi literarnih zvrsti. Če pa sprejmemo obstoj evolucije kot znanstveno potrjeno dejstvo, potem je izhodiščno vprašanje, kako je literatura kot specifična človeška dejavnost evolucijsko upravičena. Bistvena razlika med obema pristopoma je, da je mogoče v okviru druge možnosti na zastavljeno vprašanje odgovarjati s stališča literature in njenih funkcij, ne le s stališča izbranih pravil evolucijske teorije, čeprav je neizogibno, da na neki točki razlage razmerja med evolucijo in literaturo v diskusijo vključimo tudi ta pravila.

Boydovo evokritištvo se začneja z vprašanjem o evolucijski upravičenosti literature. Tako začenjajo tudi drugi raziskovalci, ki se ukvarjajo z evolucijo in umetnostjo, vendar so njihovi odgovori lahko zelo različni.⁸ Lastnosti živih bitij in njihovega vedenja so namreč lahko bodisi evolucijske prilagoditve bodisi stranski produkti evolucije.⁹ Literaturo lahko po eni strani obravnavamo kot nekaj, kar je posledica zaenkrat nedefiniranih in neopredeljenih evolucijskih teženj, po drugi strani pa kot posledico neke druge, zaenkrat nedefinirane in neopredeljene evolucijske prilagoditve. V prvem primeru je treba najti funkcije literature, ki ustrezajo določenim predpostavkam sodobne evolucijske teorije, v drugem primeru pa literature v prvem koraku še ni treba povezati s katero od variant evolucijske teorije, ampak jo lahko najprej razlagamo v zvezi s katero drugo evolucijsko prilagoditvijo, recimo z jezikom, šele posredno pa s pravili določene evolucijske teorije, po katerih druga prilagoditev (v našem primeru jezik) velja za evolucijsko prilagoditev.

obstaja neodvisno od različnih teorij o njej, čeprav dodaja, da je danes »dokazno gradivo«, ki nam je na voljo, že tako obsežno, da je razlikovanje med teorijo evolucije in evolucijo v vsakdanjem govoru nepotrebno.

⁸ Najbolj znani so Ellen Dissanayake, Joseph Carroll, Michelle Scalise Sugiyama in Jonatan Gottschall.

⁹ Tretja možnost, do katere se na tem mestu (še) ne opredeljujemo, je, da je literatura kulturni epifenomen, ki ni povezan z evolucijo in evolucija na njen nastanek in razvoj nima neposrednega vpliva. Brian Boyd to možnost sicer obravnava, a jo precej na hitro zavrne s stavkom, da »kultura ne more pojasniti kulture«(75).

Druga pomembna posledica obravnave literature kot evolucijske prilagoditve ali kot stranskega produkta evolucije je različno razumevanje nujnosti obstoja literature v prvem in drugem primeru. Če je literatura evolucijska prilagoditev, potem je njen obstoj v vseh človeških kulturah nujen, medtem ko je nujnost obstoja literature v primeru, da je literatura stranski produkt evolucije, šibkejša in jo mora zagotavljati razmerje med literaturo in tisto evolucijsko prilagoditvijo, ki jo omogoča.

Literatura kot evolucijska prilagoditev in njene funkcije

Medtem ko Steven Pinker meni, da je literatura stranski produkt evolucije, Brian Boyd literaturo obravnava kot evolucijsko prilagoditev. Izhodišče njegovega razmisleka je dejstvo, da je prav vsaka človeška kultura razvila neko vrsto literature, četudi je na najzgodnejših stopnjah še ni mogoče ločiti od tega, čemur bi danes rekli filozofija, in od religije. Čeprav občečloveški obstoj literature še ni zadosten argument za literaturo kot evolucijsko prilagoditev, je zadosten razlog za prepričanje, da je obstoj literature, tudi če jo obravnavamo kot stranski produkt evolucije, nujen, kar pomeni, da je to nujnost treba pojasniti.

Postopanje v zvezi z obravnavo nujnosti obstoja literature je v obeh primerih zelo podobno – temelji na opredelitvi funkcij, ki jih opravlja literatura, in sicer v kontekstu človeške družbe in tudi v kontekstu življenja posameznika. V primeru, da literaturo obravnavamo kot evolucijsko prilagoditev, so to evolucijske funkcije literature, v primeru obravnave literature kot stranskega produkta evolucije pa so to funkcije literature, povezane s tisto človeško lastnostjo, ki omogoča nastanek literature.

Najbolj znano argumentacijo, da je literatura in umetnost nasploh stranski produkt evolucije, je podal Steven Pinker v knjigi *Kako deluje um*. Pinker umetnost vidi kot potrošnjo, zato metafore, ki jih uporablja, ko na primer opiše glasbo kot »koktejl mamil, ki jih zaužijemo preko ušes« (560), umetnost povezujejo s posplošenim kantovskim brezinteresnim ugajanjem, ki ga razume kot nekoristni, a zabavni dodatek k praktično uporabljenemu človekovemu ustvarjanju.¹⁰ Pinker se osredotoča zlasti na množično

¹⁰ Argument je na moč podoben argumentu Stephena J. Goulda o nastanku človeškega jezika. Po Gouldu sta jezik in specifično človeški način mišljenja preprosto posledica velikosti človeških možganov. Najprej naj bi se torej na podlagi evolucijskih pritiskov (izdelovanje orodja) povečali človeški možgani, katerih odvečne sposobnosti so potem pripomogle k nastanku jezika (stranski produkt), kot da poznamo danes. Danes večina raziskovalcev (med drugim tudi Boyd, Robin I. M. Dunbar idr.) nasprotuje tej argumentaciji, in sicer zlasti zato, ker nastanek tako potratnega organa, kot so človeški možgani, na vsaki stopnji razvoja potrebuje evolucijsko upravičenje – inflacija nove možganske skorje in še posebej

kulturo in umetnost ter na njuno potrošnjo; to je na vprašanje, kako in zakaj prejemniki umetniških sporočil uživajo v teh sporočilih, medtem ko se s tem, zakaj ljudje ustvarjajo ali producirajo umetnost, ne ukvarja. Zdi se, da se mu to niti ne zdi potrebno, saj je znotraj logike ponudbe in povpraševanja odgovor že vnaprej podan: če obstaja potreba po potrošnji, potem je trud, vložen v ponudbo, upravičen.

Vendar se tovrstno razmišljanje dejansko izogne bistvenemu vprašanju: zakaj umetnost ugaja in zakaj njena produkcija in tudi potrošnja človeku koristita? Boydov argument je preprost: če bi umetnost človeku ne koristila, bi tako visokih stroškov produkcije, kot jo umetnost že od samih začetkov dalje potrebuje, ne bili pripravljeni plačati in bi jo že zdavnaj tekom razvoja človeške kulture izpodrinile »koristnejše« dejavnosti. Po drugi strani pa umetnosti ne ustvarjamo le v ugodnih okoliščinah, ko imamo na voljo presežek dobrin in ugodne socialne okoliščine; nasprotno, umetnost je cvetela v vseh človeških družbah od paleolitskih skupnosti do sovjetske družbe dvajsetega stoletja, ko okoliščine svobodi umetnosti niso bile naklonjene.

Boyd literaturo razume kot evolucijsko prilagoditev, s čimer pojasnjuje 1) njeno univerzalnost, 2) dolgotrajnost, 3) univerzalnost temeljnih umetniških form, 4) njeno stroškovno upravičenost, 5) njeno emocionalno moč, in 6) njeno samoumevnost na ravni posameznika (77).

Po njegovem ima umetnost v splošnem in literatura v posebnem dvoje temeljnih evolucijskih funkcij: 1) »umetnost deluje kot dražljaj in vrsta vadbe fleksibilnega uma ... Visoka koncentracija vzorcev ... sčasoma vpliva na možganska vezja, spreminjajoč ključne človekove zaznavne, kognitivne in ekspresivne sisteme« (88); 2) »umetnost postaja družbeni in individualni sistem porajanja kreativnosti, proizvajanja možnosti, ki niso omejene s tukaj in zdaj neposredne danosti« (88).

Ker se na tem mestu ne ukvarjamo niti s kritično analizo Boydovih bioloških predpostavk niti s kritično analizo darvinističnih tez nasploh, se do tega, ali ustrezno dojema evolucijska pravila, na podlagi katerih bi bilo mogoče literaturo obravnavati kot evolucijsko prilagoditev, ne opredeljujemo. Vendar se zdi, da je univerzalnost literature in temeljnih umetniških form, dolgotrajnost literature, njeno stroškovno upravičenost, emocionalno moč in samoumevnost na ravni posameznika mogoče pojasniti še kako drugače kot skozi evolucijsko prilagojenost v darvinističnem smi-

čelnega režnja zato ne more biti upravičena za nazaj, ampak je morala biti posledica točno določenih evolucijskih teženj, recimo težnje po učinkovitem sobivanju v večjih skupnostih (Dunbar), in je morala biti učinkovita na vsaki stopnji svojega razvoja, ne šele potem, ko je ta bil že dovršen.

slu.¹¹ Po drugi strani sta refleksiji obeh temeljnih funkcij literature, ki ju izpostavlja Boyd, z literarnoteoretskega vidika ključni, zato ju je treba podrobneje analizirati.

Literatura in igra

Prva od funkcij literature, kakor ju z evokritičske perspektive razume Boyd, je neposredno povezana z igro, in sicer genealoško in tudi funkcionalno. Igra je po njegovem prav tako kot umetnost evolucijska prilagoditev, katere smisel je, da bitju omogoči vadbo njegovih kognitivnih sposobnosti in učenje socialnih veščin (vedenje, značilno za vrsto bitja) v času, ko od teh kognitivnih sposobnosti in socialnih veščin ali obnašanj ni odvisno preživetje bitja.

Literatura naj bi opravljala povsem enake funkcije kot igra, zato jo Boyd tudi opredeli¹² kot »kognitivno igro z vzorci«, pri čemer vzorce razume kot relativno stabilne konfiguracije aktivnosti nevronov, ki imajo znotraj kognicije bitja določen pomen in funkcijo. To pomeni, da literatura vzbuja najrazličnejše kombinacije takšnih konfiguracij, in sicer v določenem »redu«, značilnem za »kulturo«¹³ človeka, ki jo ustvarja in ki v njej uživa.

Evolucijske prednosti tako pojmovane literature so večplastne: najprej gre za ustvarjanje in utrjevanje pomenov, ki so človeku v neki zgodovinski dobi pomembni – recimo vrednot, pravil vedenja, socialne hierarhije, sprejemljivih in nesprejemljivih načinov dostopanja do drugega itn.; dalje tovrstna odprtost kognitivne igre z vzorci relativizira vzpostavljene pomen neke kulture, saj omogoča svobodno ustvarjanje pomenov, ki imajo možnost vzpostaviti nov »red« in transformirati kulturo. Tako Boyd pojasnjuje divergentno naravo literature, da lahko literarna besedila delujejo bodisi konformistično bodisi revolucionarno bodisi nevtrarno.

¹¹ Za kritično analizo Boydovih evolucijsko teoretskih predpostavk glej Verpooten 179–182.

¹² Po njegovem je tudi vsaka druga umetnost kognitivna igra z vzorci, a literaturi vendarle daje primat, in sicer ne le zato, ker je komparativist, temveč tudi zaradi njene neposredne zveze z govorjenim jezikom, ki je po njegovem (pri tem se naslanja zlasti na Dunbarjevo hipotezo družbenih možganov) ključen za razvoj mišljenja modernega človeka.

¹³ Boyd kulturo razume na dvoje različnih načinov, a na razliko med njima ne opozarja eksplicitno, kar od bralcev *O izvoru zgodb* zahteva nekoliko več pozornosti. Običajno jo razume univerzalistično, in sicer kot skupek vedenjskih vzorcev in simbolov, ki so vsem ljudem skupni. Takšna je uporaba pojma kultura v navedenem primeru. Druga uporaba pojma kultura, ki jo najdemo v *O izvoru zgodb*, pa pomeni ožji skupek človekovih vedenjskih vzorcev in simbolov, ki se skozi različna zgodovinska obdobja spreminjajo.

Po Ellen Dissanayake je končni smoter umetnosti vzpodbujanje socialne kohezivnosti.¹⁴ A umetnost je tudi revolucionarna in avantgardna, zato se zdi Boydova analiza socialne funkcije literature sprejemljivejša in tudi celovitejša. A tudi tak opis literature ne more pojasniti vseh njenih aspektov – še posebej zato, ker se ne opredeljuje do pomena, ki ga ima literatura za razvoj posameznikove kognicije. Boyd zato govori o večstopenjski evoluciji, ki se dogaja na več ravneh hkrati, pri čemer so njene družbene funkcije le druga plat vzpodbujanja kompleksnejše kognicije na ravni posameznika, in sicer ne glede na to, kakšen je njen družbeni pomen.

Medtem ko je igra pri številnih drugih bitjih pogosta v otroštvu, ljudje literaturo ustvarjajo v odrasli dobi. Torej bi literaturo lahko imeli za igro odraslih, ki vsebuje določena pravila, omogočajoč ji največjo mero svobode: literatura kot igra z odprtim koncem, pri čemer je za vse vrste igre ključno, da so v svojem jedru socialne. Da pa bi bitja lahko izkoristila prednosti, ki jih prinaša igra, tudi kognitivna igra z vzorci, morata biti izpolnjena dva pogoja: igra mora bitjem, ki se igrajo, ugajati in drugič, igra mora pritegniti pozornost.

Boydov odgovor na nujnost obstoja teh dveh pogojev je, da smo ljudje predisponirani za to, da sledimo pozornosti drugih in tudi, da sledimo njihovi pozornosti na našo lastno pozornost (101–102). Ena izmed ključnih predpostavk Briana Boyda je, da, čeprav izhaja iz Dunbarjeve hipoteze družbenih možganov, jezika ne razume kot načina komunikacije med bitji iste vrste, ki bi nastal iz nič, ampak poskuša pokazati, katere so tiste silnice v evoluciji človeka, ki privedejo do nastanka človeškega jezika. Med temi silnicami izpostavlja zlasti teorijo uma, zrcalne nevrone in pozornost. Po njegovem so to evolucijske prilagoditve, ki omogočajo nastanek hipersocialnih človeških družb, in sicer tako da ustvarjajo kognitivne pogoje za nastanek jezika kot tiste prilagoditve, ki človeško hipersocialnost neposredno vzpostavlja. Za literaturo se nazadnje izkaže najpomembnejše prav slednje: to je vprašanje, kako vsi ti predsimbolni pogoji možnosti nastanka jezika in človeške hipersocialnosti vplivajo na strukturiranost (hierarhičnost!) človeških družb in posledično morda tudi na strukturiranost literarnih besedil, in sicer vsaj v smislu njihove notranje zgradbe. Če so to silnice, ki ustvarjajo pogoje možnosti nastanka jezika, jih naj bi bilo mogoče razbrati tudi v literaturi kot produktu svobodne igre jezika z odprtim koncem.

Druga plat te medalje je ugodje, ki ga socialna bitja občutijo med druženjem. Ker je igra socialna, pri igrajočih se bitjih vzbuja ugodje. Ugodje pa je z evolucijske perspektive mehanizem usmerjanja bitja k dejavnostim, ki so zanj koristne. To je mogoče razumeti kot neposredni trajni

¹⁴ Za kritični pregled njenega evolucijskega opisa umetnosti glej še Dutton 204–210.

vir človeškega ukvarjanja z umetnostjo tudi v težavnih naravnih in družbenih okoliščinah. Po drugi strani je na tak način mogoče pojasniti človekovo uživanje v umetnosti, ki na prvi pogled ne prinaša nikakršnega ugodja v smislu uživanja v lepem, prijetnem, skladnem in ubranem. Ugodje, o katerem je govora z evolucijske perspektive, namreč niso ugodna čustva ob doživljanju nečesa prijetnega, temveč ugodje, ki ga prinaša igra, četudi je vsebina te igre »neugodna« – to je uživanje v sami igri, ne glede na njen rezultat.

Boydova analiza pogojev možnosti nastanka literature, ki jih razume tudi kot pogoje možnosti obstoja literature skozi zgodovino človeštva, je vsekakor zelo obširna, poglobljena in inovativna. Za prednost njegove analize lahko štejemo tudi, da zazna predsimbolne elemente, ki so privedli do nastanka jezika. Toda tovrstna analiza ima nekaj zelo problematičnih posledic, med katerimi je najočitnejša ta, da literaturo kot estetsko prakso, ki je hkrati socialna praksa, vpne v vzorce hierarhične organiziranosti družbe, ki je (nujna!) posledica človeške hipersocialnosti. To pomeni, da je kot končni smoter literarnega ustvarjanja nekega posameznika treba razumeti njegovo (zavestno ali nezavedno) težnjo po višjem socialnem statusu, kar se izkaže za posebej problematično pri Boydovi interpretaciji *Odiseje* in *Horton Hears A Who!*, o čemer razpravljamo v nadaljevanju.

Na podlagi enakih predpostavk je mogoče sklepati še, da je skozi zgodovino literature mogoče slediti ne le razvoju človeških družb in posameznika kot subjekta, ampak tudi vzniku najboljših literarnih besedil; kajti to so očitno tista besedila, ki so se ohranila skozi stoletja in tisočletja ter se razširila v številnih človeških kulturah. To so besedila, ki so avtorjem prinesla največ slave in najvišji socialni status. Takšno sklepanje je, prav zato ker logično sledi iz Boydove analize evolucijske vloge literature, skrajno problematično, in sicer ne zato, ker bi nasprotovali naši intuiciji, da vendarle niso vsa najboljša literarna besedila njihovim avtorjem prinesla najvišjega statusa, temveč nasprotno: Boyd sam pri svojem nasprotovanju Gouldovi teoriji nastanka jezika izpostavlja, da evolucija ne pozna vnaprejšnjega smisla, ko pa govori o tem, da je ustvarjanje literature način zagotavljanja družbenega statusa piscev, pa na to, da nekemu piscu njegova posmrtna slava najbrž ne koristi veliko, pozablja.

Literatura in ustvarjalnost

Da ima literatura družbeno kohezivno funkcijo in da kot igra vzpodbuja elemente višje kognicije, recimo kompleksno sklepanje, načrtovanje, razumevanje vzrokov in posledic, predvidevanje ravnanja drugih, vživiljanje v

drugega itn., se zdi v nasprotju s tezo, ki je smiselna zlasti v zvezi z moderno literaturo, da je bistvo literature pravzaprav ustvarjalnost ali kreativnost. Problem je v tem, da kontinuirano ustvarjanje novosti le stežka deluje kot spodbuda in kot način utrjevanja etičnih in moralnih premis neke družbe; nasprotno, če kot bistvo literature razumemo kreativnost, je njena socialna funkcija prej razdiralna in revolucionarna.

Literatura v svojih začetkih, to je znotraj tradicije ustnega pesništva, vsekakor ni poznala niti koncepta avtorstva niti koncepta uveljavljanja novosti. V času antike, od katere dalje imamo vsaj v kontekstu evropske literature dokaj številna ohranjena dela v neprekinjenem loku vse do sodobnosti, smisel literature nikakor ni bilo ustvarjanje nečesa novega in dotlej neznanega. Celo vse do modernosti literature niti njeni raziskovalci niso obravnavali kot prostor ustvarjanja novega, temveč kot prostor reprezentacije resničnosti. Nemimetična umetnost, ki se je močno razširila v dvajsetem stoletju, poznamo pa jo že dlje časa, recimo ikonografsko slikarstvo, ustvarja nove perspektive videnja sveta in človekove subjektivnosti, ki ne reprezentirajo ničesar ali pa reprezentirajo abstraktne ideje. Kako je torej prav ustvarjanje novega lahko način mišljenja, ki človeku kot bitju prinaša prednosti pred bitji, ki takšnega mišljenja ne poznajo, in kakšno vlogo ima v produkciji novega literatura?

Boydov odgovor je morda nekoliko nezadovoljiv: kreativnost ni nekaj, kar bi bilo značilno le za sodobno umetnost, temveč ena od njenih temeljnih značilnosti vse od začetna njenega razvoja, saj je tudi umetnost Darwinov stroj. Kreativnost torej razume kot splošen princip ustvarjanja novega znotraj določenega konteksta, in sicer s ciljem širjenja nabora možnih pomenov, ki jih bitja pripišejo sebi in svetu.

Če kreativnost razumemo na tak način, jo najdemo v vsaki človeški dejavnosti in ne le v literaturi, zato se je smiselno vprašati, zakaj naj bi bila prav literatura njeno resnično domovanje. Na to vprašanje Boyd eksplicitno ne odgovarja in prav zato je njegova obravnava kreativnosti kot evolucijske funkcije literature nekoliko prekratka. Je pa iz konteksta njegovega razpravljanja o kreativnosti in literaturi mogoče splošne lastnosti kreativnosti povezati z dvema drugima lastnostma literature: z užitkom, ki ga prinašata njena produkcija in recepcija (in s tem povezano pozornost) ter s svobodo, ki jo uživa literatura kot kognitivna igra: »Umetnost v nas razvija navade domišljijskega raziskovanja, da sveta ne dojemamo kot danega in zaprtega, ampak kot odprtega za oblikovanje po naših lastnih željah« (Boyd 125).

Če zgornjo trditev povežemo z navedenima lastnostma literature, je mogoče umetnost dojeti kot eminentni prostor kreativnosti zato, ker ni zavezana ustrežanju tako ali drugače pojmovani resničnosti in ker smo

ljudje evolucijsko razviti tako, da uživamo v posebnem, izjemnem in drugačnem, kar tudi bolje pritegne našo pozornost.

A do tega, da bi lahko kreativnost povezali z literaturo kot obliko umetnosti, ki se razlikuje od drugih, je potreben še en miselni korak, ki ga Boyd zgolj nakaže. Sprejeti je treba predpostavko, da je govoreni in zapisani jezik medij, ki človeku omogoča najvišjo stopnjo možnosti ustvarjanja novega. Predvidevamo lahko, da se Boydu ta predpostavka zdi nekako samoumevna, saj prav razvoj simbolnega jezika in zlasti govora razume kot tisto lastnost modernega človeka, ki ga razlikuje od njegovih paleolitskih bratrancev neandertalcev, denisovancev in hobitov.¹⁵

Če jezik in njegovo zvezo z literaturo razumemo na tak način, potem je trditev, da je kreativnost z evolucijskega vidika najučinkovitejša prav v literaturi, smiselna, sicer ne. Ker se Boyd tega vprašanja ne loti neposredno, njegove razprave o kreativnosti v literaturi ni mogoče ločiti od razprave o kreativnosti v umetnosti nasploh, kar se kaže tudi v tem, da v zvezi s kreativnostjo enkrat govori o umetnosti in drugič o literaturi, ne da bi ob tem pojasnil, ali med tema razpravama obstaja kakšna razlika.

Evokritičsko branje literarnih besedil

Brian Boyd v *O izvoru zgodbe* ne opredeljuje le vzgibov evolucijskega nastanka literature in njenih funkcij, ampak poskuša skozi evokritičski interpretaciji *Odiseje* in stripov dr. Seussa (zlasti *Horton Hears a Who!*) pokazati, da evokritičstvo v novi luči osvetljuje tudi ustvarjanje pomenov in smislov konkretnih literarnih besedil. Osredotoča se na dvojce elementov evokritičstva: na to, kako interpretirano besedilo pritegne pozornost bralcev in kako je mogoče v konkretnih dejanjih literarnih oseb prepoznati posamezne evolucijske funkcije literature.

Vendar Boyd svoje interpretativne metode ne gradi izključno na iskanju načinov, na katere literarna besedila pritegnejo svoje bralce. Nasprotno, njegovo izhodišče je razlikovanje treh ravni obravnave literarnih besedil: univerzalne, lokalne in individualne. Univerzalna raven pomeni obravnavo vsega, kar je ljudem kot bitjem skupno. Sem spadajo univerzalne človeške lastnosti, ki ob genetskih in bioloških predispozicijah zajemajo tudi univerzalne kulturne lastnosti ljudi, recimo obstoj umetnosti v vseh človeških kulturah, univerzalne vedenjske vzorce, človekovo hipersocialnost in lastnosti te hipersocialnosti, recimo potrebo

¹⁵ Za podrobnejši opis pleistocenske evolucije modernega človeka in njegovem sobivanju z drugimi vrstami človečnjakov glej Petru 45–86.

po kaznovanju t. i. zastonjkarjev. Lokalna raven pomeni obravnavanje literarnih besedil v specifičnih zgodovinskih okoliščinah in jo Boyd enači s historicizmom. Individualna raven pa je raven analize avtorjeve (morda tudi bralčeve) osebnosti, njegove biografije in vseh z njim povezanih osebnih okoliščin.

Takšna interpretativna metoda daje vtis celovitosti in jo je mogoče primerjati z evropskim pojmovanjem literarne teorije, ki ga na Slovenskem najjasneje strukturira Janko Kos v Literarni teoriji, predvsem pa z metodološkim pluralizmom, katerega najvidnejši zagovornik pri nas je Tomo Virk. A Boyd se ne opredeljuje do tega, kako literarna teorija strukturira področja literarnovednega raziskovanja; tarča njegove kritike je Teorija, ki po njegovem zanemarja individualno in tudi univerzalno raven analize.

Da lahko razumevanje univerzalnih lastnosti človeške narave in kulture ter individualnih okoliščin, v katerih je določeni avtor ustvarjal, pripomore k našemu razumevanju konkretnih literarnih besedil znotraj metodološkega pluralizma, ni sporno. Nasprotno, sam smisel metodološkega pluralizma je zagotavljanje veljavnosti kar se da različnih in samostojno utemeljenih pristopov k literaturi, ki morda šele v šibkem spoju, katerega jedro je istovetnost analiziranega besedila samega, dajejo čim bolj celovito podobo tega besedila.

Če na Boydovo interpretativno metodo gledamo z nekoliko distance in smo pozorni na konkretni analizi, ki ju podaja, vidimo, da se v bistvu ne razlikuje od kakšnega drugega teoretskega branja literarnih besedil. Izhodišče njegovih interpretacij ni celovito razumevanje interpretiranih zgodb; prej gre za to, da s stališča evokritiške teorije v literarnih besedilih išče potrditve teorije same. V tem se njegovo delo formalno ne razlikuje od recimo psihoanalitičnega branja *Kralja Ojdipa*. Tudi psihoanalitično branje *Kralja Ojdipa* v središče svojega zanimanja postavlja vprašanje, kako se neki psihoanalitični princip (Ojdipov kompleks) izraža v dotičnem besedilu – pri čemer literarno besedilo služi zgolj prikazu teoretskih principov in raziskovalca prvenstveno ne zanima. Boyda sicer zanima *Odiseja* kot literarno besedilo, vendar njegova interpretacija ne poskuša razumeti vseh vidikov Homerjeve pripovedi, temveč išče le tiste značilnosti zgodbe, ki potrjujejo njegova lastna teoretska izhodišča.

Morda najbolj problematičen del interpretacije obeh literarnih besedil, ki ju Boyd obravnava, je povezovanje strategij pritegovanja pozornosti, ki jih najde v *Odiseji* in *Horton Hears a Whoo!*, z avtorjevo neliterarno intenco na eni strani ter njegovo družbeno uspešnostjo na drugi strani. Njegova obravnava vloge avtorja kot konkretnega, živega individuumu z vsemi njegovimi željami, namerami in predstavami gre mnogo dlje od načinov, na katere je znotraj metodološkega pluralizma upravičeno raziskovati avtor-

jeve intelektualne vire in njegovo poznavanje različnih političnih, kulturnih in literarnih pojavov. Boyd meni, da je na podlagi študija vseh teh individualnih okoliščin mogoče rekonstruirati avtorjeve namere, njegovo sporočilo, ki ga je potem vice versa treba upoštevati pri interpretaciji literarnih besedil tega avtorja – kar je še najbližje predmoderni avtorski metodi analize literarnih besedil.

Boyd izrecno nasprotuje zanemarjanju vloge, ki jo ima pri ustvarjanju literarnega besedila avtor kot konkretna zgodovinska oseba, vključno z njegovimi namerami, socialnimi in intelektualnimi okoliščinami ter zgodovinskim trenutkom nasploh. Vsekakor Boyd s tem nasprotuje poststrukturalizmu Rolanda Barthesa, a gre še dlje: nasprotuje tudi t. i. teoriji implicitnega avtorja in implicitnega bralca, saj ju povsem enači s konkretnim realnim avtorjem in bralcem. Predpostavlja, da je način pisanja ali konstrukcije zgodbe posameznega avtorja posledica neke konkretne namere realnega avtorja in da je treba pri interpretaciji zgodbe najprej izluščiti avtorjevo intenco in, kar je ključno, predpostavlja, da je to intenco mogoče izluščiti iz besedila samega, pa tudi iz vsega, kar bi lahko imenovali kontekst v najširšem smislu (od zgodovinskih okoliščin in karakternih značilnosti avtorja do različnih drugih avtorjevih besedil, dnevnikov, pisem itn.).

Problematično se zdi Boydovo povezovanje avtorjeve »uspešnosti« v smislu števila bralcev ali celo prodanih izvodov njegovih knjig z evolucijskimi principi pritegovanja pozornosti, ki jih avtor upodobi skozi strukturo svojih literarnih del. Ne le, da predpostavlja, da bodo avtorji »dobrih« besedil tudi družbeno uspešni, predpostavlja tudi, da reprezentiranje učinkovitih evolucijskih vzorcev in njihovega kršenja (recimo nekaznovanje zastonjkarjev v Odiseji) nujno pomeni tudi uspešnost (v smislu potrošnje) tega literarnega besedila.

Sklep

Evolucijsko podprta literarna veda, ki jo Boyd »začasno« poimenuje evokritičstvo, poskuša literaturo pojasniti na diahroni in tudi sinhroni ravni – loteva se tako filogenetskih kot ontogenetskih problemov in jih poskuša povezati v enotno pripoved. Ta pripoved je nujno »velika zgodba«,¹⁶ saj izhaja iz sinhrone in diahrone univerzalnosti literature. Vsaj v tem smislu jo lahko dejansko razumemo kot poskus preloma s Teorijo, katere bistveni postulat je vendarle »konec velikih zgodb«.

¹⁶ Boyd o izvoru, ne pa o začetku, literature ne govori naključno. Namen evokritičstva namreč ni pokazati, kako se je literatura začela znotraj določene kulture, temveč pokazati, kako literatura v vseh kulturah izvira iz univerzalnih lastnosti človekove narave in kulture.

Prav tako zanesljivo pomeni prelom s pojmovanjem literature kot nečesa povsem simbolnega, z razumevanjem jezika kot sistema znakov, ki nima nobene zveze s človekovimi bodisi genetsko bodisi drugače evolucijsko prirojenimi značilnostmi oz. jih presega na način epifenomena. Ker človeško kognicijo razume kot način človekove obdelave senzoričnih podatkov, ki jih človek dobi bodisi iz zunanjosti bodisi iz notranjosti, tudi literaturo razume v neločljivem spoju biologije in kulture ter zato konsistentno trdi, da to niti pri živalih nista ločeni domeni.

Medtem ko je trditev, da tudi mnoge živalske vrste poznajo rudimentarne oblike kulture, še mogoče sprejeti, ker gre pravzaprav zgolj za vprašanje definicije kulture, pa se vztrajanje, da imajo prav vsa pravila evolucije vključno z mutacijami, naravnim izborom, recipročnim altruizmom itn. svoj vpliv na to, kako pišemo in beremo literaturo, zdi nekoliko bolj problematično. Zlasti še, ko poskušamo skozi ta pravila interpretirati konkretno literarno besedilo.

Po drugi strani Boyd z vztrajanjem, da je treba vsako interpretacijo izvesti na treh ravneh, in sicer na ravni individualnega avtorja (in bralca), na ravni lokalne kulture in na ravni univerzalnih značilnosti človeka kot bitja, dejansko evocira »sporočilo« metodološkega pluralizma, da je mogoče in treba literaturo obravnavati z različnih vidikov, ki med seboj niso zmeraj primerljivi, čeprav možnosti, da lahko med individualno, lokalno in univerzalno ravno interpretacije prihaja do nasprotij, Boyd niti ne tematizira. Zato se zdi, da sta obe njegovi interpretaciji v resnici instrumentalizirani – da ponazarjata pravilnost Boydove teorije – in njun cilj ni celovito razumevanje interpretiranih zgodb, kakor bi najbrž bilo bolj ustrezno.

Evolucijski pristop k literaturi je nedvomno izjemno zanimiv, saj poskusi odgovoriti na vprašanje, zakaj se ljudje v vseh kulturah in zgodovinskih dobah tako kompulzivno ukvarjamo z literaturo. Hkrati prepričljivo pokaže, da je naše doživljanje sveta in še posebno naše doživljanje socialnega sveta nujno vpeto tudi v predsimbolne oblike kognicije oz. obdelovanja čutnih informacij. Prednost evokritičstva je torej tudi, da človekovega simbolnega sveta pomenov ne razume povsem ločeno od človekovega predsimbolnega doživljanja, ampak poskuša pojasniti njuno celoto, kakor jo je mogoče uzreti skozi prizmo sodobne teorije evolucije.

Toda prav slednje se slej ko prej izkaže tudi za največjo pomanjkljivost evokritičstva.¹⁷ Ker Boyd vztraja, da bioloških ravni evolucije (genetska in epigenetska raven, seksualni izbor itn.) v razpravljanju o literaturi ni mogoče ločiti od kulturnih (recipročni altruizem, teorija starševskega vložka, jezik itn.), iz njegove lastne teorije ni mogoče razbrati meja, do

¹⁷ O spornosti Boydovih argumentov s stališča teorije evolucije glej Verpooten 179–182.

katerih sega vpliv posameznega evolucijskega pravila. Pravzaprav se zdi, da vse deluje hkrati in na vseh ravneh, kar povzroča tudi precejšnjo zmedo pri bralcih, ki poskušajo razumeti, kako je razvoj neke literarne teme ali motiva (recimo etično spornega ravnanja snubcev v Odiseji, s katerim se Boyd največ ukvarja) mogoče povezati z vsemi evolucijskimi pravili, ki jih Boyd navaja. Videti je torej, da bi nekakšno razlikovanje med biološko in kulturno ravno evolucije v tem kontekstu bilo smiselno, saj razlikovanje, če sprejmemo splošne predpostavke literarnega darvinizma, ne pomeni nujno tudi razločevanja.

Brian Boyd evokritičstvo razume kot prelom, kot novo paradigmo v literarni vedi, ki naj bi uvedla raziskovanje literature onstran metodološkega pluralizma, ki ga sam razume manj pluralistično in bolj relativistično v smislu »anything goes«. Medtem ko evokritičstvo res nasprotuje posameznim tezam različnih literarnoteoretskih smeri, recimo tezi o koncu velikih zgodb, o smrti avtorja itn., pa po drugi strani poudarja pomen metodološkega pluralizma, toda pluralizma pod okriljem teorije evolucije, pri čemer evocira pozitivistične (avtorska metoda) in tudi družbeno zgodovinske pristope (historicism).

Glede na navedeno je treba skleniti, da evokritičstvo sicer ni nova paradigma v literarni teoriji in metodologiji, je pa navkljub svojim pomanjkljivostim potencialno produktiven pristop k literaturi, ki, če ga razumemo malce mehkeje od Boyda,¹⁸ ne izključuje ustreznosti številnih drugih načinov raziskovanja literature, zaradi česar tudi ne odpravlja potrebe po metodološkem pluralizmu v sodobni literarni vedi, ampak jo kvečjemu potrjuje.

LITERATURA

- Boyd, Brian. *O izvoru zgodb*. Ljubljana: ZZFF, 2016.
- Culler, Jonathan. *Literarna teorija: Zelo kratak uvod*. Ljubljana: Krtina, 2008.
- Dawkins, Richard. »Is it a Theory? Is it a Law? No, it's a fact.«. Splet. 21. 10. 2016. <https://richarddawkins.net/2015/11/is-it-a-theory-is-it-a-law-no-its-a-fact/>
- DiSalvio, David. »What is Literary Darwinism? An Interview with Joseph Carroll«. Splet. 21. 10. 2016. <https://neuronarrative.wordpress.com/2009/02/27/what-is-literary-darwinism-an-interview-with-joseph-carroll/>
- Dissanayake, Ellen. *Homo Aestheticus*. New York: Free Press, 1999.
- Dunbar, Robin I. M. »The Social Brain Hypothesis«. *Evolutionary Anthropology* 17 (1998): 178–190.

¹⁸ Recimo tako, da pravila biološke evolucije razumemo kot pogoj možnosti razvoja človeškega načina mišljenja in kulture, ki pa lahko imata lastna pravila, po katerih se ravna, ki niso nujno enaka pravilom biološke evolucije in lahko kdaj delujejo tudi v nasprotju z njimi.

- Dutton, Denis. »Ellen Dissanayake«. *Philosophy and Literature* 18 (1994): 204–210.
- Gottschall, Jonathan. *Literature, Science, and a New Humanities*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Ocvirk, Anton. *Literarna teorija*. Ljubljana: DZS, 1978. (Literarni leksikon 1).
- Petru, Simona. *Ujeti v čas*. Ljubljana: ZZFF, 2016.
- Pinker, Steven. *Kako deluje um*. Tržič: Učila, 2009.
- Sugiyama Scalise, Michelle. »Reverse-Engineering Narrative«. *The Literary Animal*. Ur. J. Gottschall in D. S. Wilson. Evaston: Northwestern University Press, 2005: 177–196.
- Verpooten, Jan. »Brian Boyd's Evolutionary Account of Art«. *Biological Theory* 6/2 (2012): 176–183. Splet. 21. 10. 2016.
- Virk, Tomo. *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Evocriticism: Biology, Culture, and Literature

Keywords: literary theory / literature and evolution / literary darwinism / theory of evolution / evocriticism / literary interpretation / metodological pluralism / Boyd, Brian

Darwinian approaches to literature regard literature as a “biological adaptation.” This article explores Brian Boyd’s “evocriticism,” his evocritical method interpreting literary texts, and Boyd’s claims for a new, evolutionary literary theory. Evocriticism focuses on literature as a cognitive play with patterns and makes possible a direct connection between literature and play, from which Boyd then derives his “evolutionistic” functions of literature. A critical analysis of Boyd’s evocriticism shows that it cannot be understood as a break with the non-reductionist notion of methodological pluralism, even though it contradicts certain theoretical assumptions; for example, the notion of the end of “grand narratives” or the “death of the author.” Especially the analysis of the evocritical interpretative method shows that the theory of evolution can offer meaningful insights into the understanding of literature, its production, and its reception, but it cannot explain all aspects of literary texts. Therefore it also relies on the use of various theoretical methods, or methodological pluralism.